

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
(Aukštosios mokyklos
atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)

2000

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

Lietuvos istorijos institutas

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
*(Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

VILNIUS

LII
LEIDYKLA

2000

UDK 947.45
Li-191

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-780-30-6

© Darius Staliūnas, 2000
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 2000
© Lietuvos istorijos institutas, 2000

TURINYS

PRATARMĖ.....	7
ĮVADAS.....	8
1832–1855 M.: VILNIAUS UNIVERSITETO UŽDARYMAS IR RUSIJOS ŠVIETIMO SISTEMOS LUOMIŠKUMAS.....	18
XIX A. 6-OJO DEŠIMTMEČIO ANTROJI PUSĖ: RUSIŠKOS AUKŠTOSIOS MOKYKLOS SUMANYMAI.....	25
Lietuvos bajorija socialinių-ekonominių ir politinių pertvarkymų akivaizdoje.....	25
Lietuvos bajorijos peticijos dėl aukštosios mokyklos įkūrimo 1855–1856 m.....	29
Aukštosios realinės mokyklos Vilniuje projektas 1857–1859 m.....	32
Vilniaus archeologijos komisija – pakopa į universitetą.....	36
1860–1861 M.: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO PRADŽIA.....	38
Tarptautinės konsteliacijos kaita ir „lenkų klausimas“.....	38
Kur turi mokytis Šiaurės Vakarų krašto jaunimas?.....	42
Politinės Lietuvos „baltųjų“ orientacijos ir „derybos“ su valdžia.....	45
Vilniau švietimo apygardos vadovybės nuostatos.....	53
1862–1863 M. SAUSIO MĖNUO: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO APOGĖJUS.....	55
Tarptautinė situacija 1861 m. pabaigoje – 1862 m. pradžioje ir „lenkų klausimas“.....	55
Viktoras Starzeński ir Vladimiras Nazimovas.....	56
Lietuvos „baltųjų“ švietimo sistemos reformavimo programa.....	59
Vilniaus generalgubernatoriaus „tautinės politikos“ receptai 1862 m. vasarą.....	64
Viktoro Starzeński veikla 1862 m. antroje pusėje.....	66
Nauja „tautinė politika“ Šiaurės Vakarų krašte 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje?.....	70
1863–1873 M.: RUSIFIKACINIAI AUKŠTOSIOS MOKYKLOS ĮKŪRIMO PROJEKTAI.....	76
Michailo Muravjovo sumanymas steigti universitetą Vilniuje.....	76
Aukštosios stačiatikių dvasinės akademijos projektas 1863–1864 m.....	88

Rusifikaciniai aukštosios mokyklos projektai 7-ojo dešimtmečio pabaigoje – 8-ojo dešimtmečio pradžioje.....	93
„LIETUVIŠKŲ STIPENDIJŲ“ GENEZĖ.....	100
Stipendijų steigimo aplinkybės.....	100
Aleksandro Hilferdingo etnopolitinės projekcijos.....	105
Stipendijų skyrimo tvarka.....	108
XIX A. PABAIGA – XX A. PRADŽIA: VILNIAUS ŽEMĖS ŪKIO DRAUGIJOS INICIATYVA RUSIJOS „TAUTINĖS POLITIKOS“ KONTEKSTE.....	110
Rusijos „tautinė politika“ ir aukštasis mokslas XIX a. pabaigoje.....	110
Vilniaus žemės ūkio draugijos sumanymas.....	113
Valdžia ir aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte problema.....	117
POLITINĖS TENDENCIJOS LIETUVOJE 1905–1907 M. IR VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO KONCEPCIJOS.....	124
Politinės tendencijos Lietuvoje.....	124
Lietuviškasis universitetas.....	129
Lenkiškasis universitetas.....	132
Lietuvos universitetas.....	132
Rusiškasis universitetas.....	138
1908–1914 M.: VALDŽIOS POLITIKA IR VISUOMENĖS INTERESŲ POLIARIZACIJA.....	142
Vilniaus m. dūmos iniciatyva 1907 m. pabaigoje.....	142
Visuomenės interesų poliarizacija aukštojo mokslo srityje.....	147
Rusijos „tautinė politika“ ir galimybė įkurti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte.....	150
VILNIUS AR KAUNAS? SOCIOKULTŪRINĖS IR IDĖJINĖS UNIVERSITETO SUKŪRIMO KAUNE PRIELAIDOS XX A. PRADŽIOJE.....	156
Lietuvių klerikalų etnokultūrinė orientacija XX a. pradžioje.....	156
Kaunas kaip etnografinės ir klerikalinės Lietuvos centras.....	160
XX a. pradžios alternatyva: Vilnius ar Kaunas	162
IŠVADOS.....	166
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	171
TRUMPINIAI.....	187
SUMMARY.....	188
STRESZCZENIE.....	199
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ.....	210

Juk mums nežinoma, ar, pavyzdžiui, 1866 m. gegužės 14 (26) d. Steigiamojo komiteto posėdyje nebuvo iškilęs šis klausimas. Be to, Lenkijos Karalystės reikalų komiteto rugpjūčio 13 (25) d. posėdyje dalyvavo ir Lenkijos Karalystės liaudies švietimo komisijos vyriausiasis direktorius Teodoras Vittė, į Varšuvą atvykdavo Hilferdingas, taigi neatmestina mintis, kad „lietuviškų stipendijų“ idėja galėjo kilti ir Varšuvoje. Tačiau yra kur kas didesnė tikimybė, kad šios idėjos atsiradimas sietinas su jau minėtuoju Hilferdingu.

Aleksandro Hilferdingo etnopolitinės projekcijos

Jau rašėme, kad būtent Hilferdingas buvo pagrindinis švietimo reformos projektų Lenkijos Karalystėje autorius, be to, jo plunksnai priklauso 1863 m. pabaigoje parašytas straipsnis „Keletas pastabų apie lietuvių ir žemaičių gentį“²⁰. Jame jis suformulavo valdžios politikos principus lietuvių atžvilgiu, kuriuos visiškai atitiko ir „lietuviškų stipendijų“ idėja. Hilferdingas siekia pagaliau atkreipti valdžios dėmesį į etninius lietuvius ir įtraukti juos į rusiškosios civilizacijos orbitą. Straipsnio autorius siūlo etninių lietuvių gyvenamoje teritorijoje esančiose pradinėse mokyklose dėstyti gimtąją, t. y. lietuvių, kalbą, o rusų kalbą įvesti kaip dalyką²¹; vidurinėse mokyklose dėstyti lietuvių kalbą kaip dalyką²²; įsteigti Maskvos, Peterburgo ir Kijevo universitetuose lietuvių kalbos katedras²³. Hilferingo manymu, „reikia, kad lietuvis, tapdamas išsilavinusiu žmogumi, netaptų lenku; reikia, kad lietuvių liaudis (litovskij narod), lenkų viešpatavimo palikta tamsoje ir sąstingyje, vėl kaip ir senovėje gautų iš rusų pasaulio ir jam tarpininkaujant priėjimą prie švietimo, lygiai taip pat, kaip jis dabar gauna iš Rusijos materialinę laisvę ir aprūpinimą“²⁴ (čia Hilferdingas kalba apie baudžiamos panaikinimą). Straipsnyje teigiama, kad, norint išvaduoti lietuvius iš lenkų civilizacijos įtakos, reikia puoselėti jų savimone,

²⁰ А. Гильфердинг, Несколько замечаний о литовском и жмудском племени, *Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России*, составил С. Шолкович, Вильна, 1885, с. 106–127. Pirmiausia šį straipsnį Hilferdingas paskelbė laikraštyje „День“ (1864, № 8), vėliau jis buvo perspausdintas kitame periodiniame leidinyje „Русский инвалид“ (1864, № 5 (priede)): V. Merkys, *Knygnešių laikai...*, p. 32.

²¹ А. Гильфердинг, Несколько замечаний, *op. cit.*, с. 123.

²² *Ibid.*, с. 122, 125.

²³ *Ibid.*, с. 112, 121, 122.

²⁴ *Ibid.*, с. 121.

tačiau šioje vietoje kalbama tik apie etnokultūrinį lietuvių atskirumą: „Mes negalvojame apie separatizmą, o priešingai, jį besąlygiškai atmetame. Bet būtent tam, kad lietuvių liaudyje negalėtų būti separatizmo, pirma ir pati esmingiausia sąlyga – puoselėti jos savimone. Kadangi lietuvių (litovskaja narodnost) yra taip mažai ir jie taip suspausti tarp rusų, lenkų ir vokiečių, tai apie savarankiškumą jie ir negali galvoti; bet kartu lietuvių gentis (litovskoje plechia) – viena iš pačių atkakliausių ir savo istorija įrodė, kaip ji brangina savo kalbą ir savo papročius (byt)“²⁵. Šios eilutės lyg ir sakytų, kad Hilferdingas etninius lietuvius norėtų ateityje matyti politine prasme ištikimus Rusijos imperijos pavaldinius, kurie būtų išsaugoję tam tikrą etnokultūrinę autonomiją. Tačiau tokia išvada gali būti ir nevisiškai tiksli.

Straipsnyje Hilferdingas dažnai kaip sektiną pavyzdį mini Prūsijos politiką etninių lietuvių atžvilgiu. O ten, pasak autoriaus, „lietuviškasis elementas yra mirštančios tautybės būklėje: lietuviai mokosi vokiečių kalba ir, po truputį pamiršdami savąją, susilieja su vokiečiais“²⁶. Hilferdingas buvo ne vienintelis slavofilas, susižavėjęs Prūsijos švietimo sistema²⁷. Ar tik nebūtų tikėtina tokia hipotezė: Hilferdingas, siūlydamas savo veiksmų planą, bando jį padaryti patrauklų tiek būsimiems lietuvių inteligentams (nuorodos į būtinybę puoselėti etnokultūrinį lietuvių savitumą), tiek valdžiai (netiesiogiai sakymas, kad jo receptų laikymasis atves prie tų rezultatų, kurių pasiekė Prūsija).

Bet kuriuo atveju sunku sutikti su Grigorijaus Potašenkos išvada, esą Hilferdingo politinėje programoje pozityvus momentas buvo „lietuvių tautos kultūrinių, švietimo, iš dalies politinių poreikių pripažinimas ir jų įgyvendinimo būdų paieška“²⁸. Juk iš esmės jo programa buvo artima ir Nazimovo, ir Širinskio-Šichmatovo pažiūroms. Sunku sutikti su teiginiu, esą „Hilferdingo suformuluotas principas numato ir rusų bei lietuvių tautų interesų derinimo galimybę“²⁹. Aptariamuoju laikotarpiu, t. y. XIX a. viduryje, nebuvo ne tik modernios lietuvių, bet ir rusų tautos. Tiesa, kitoje vietoje lyg ir paaiškinama, kad Hilferdingas bandė derinti „Rusijos valstybinius interesus“ ir lietuvių tautos siekius³⁰.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid, c. 113.

²⁷ M. Schulze-Wessel, *Rußlands Blick auf Preußen...*, S. 173.

²⁸ G. Potašenko, Aleksandras Hilferdingas. Slavofilai. Lietuva., *LAIS*, t. 8: *Asmuo: tarp tautos ir valstybės*, Vilnius, 1996, p. 238.

²⁹ Ibid., p. 232.

³⁰ Ibid., p. 238.

Taip pat reikia pastebėti, jog tokia politika turėjo atskirti tradicinį Lietuvos elitą (bajoriją) nuo lietuvių kalbą išsaugojusių valstiečių. Nemanytume, kad tai galima vertinti pozityviai.

Analizuodami Hilferdingo pažiūras negalime neaptarti ir tuometinės Šiaurės Vakarų krašto valdžios požiūrio į rusų mokslininko pasiūlymus. Nors N. Miliutinas konsultavosi su Muravjovu ir net gyrė Kornilovo vykdomą švietimo politiką³¹, tačiau, kaip minėta, Šiaurės Vakarų krašte nugalėjo kita „tautinės politikos“ tendencija. Vis dėlto 1864 m. pradžioje ir VŠA būta Hilferdingo bendraminčių. Recenziją minėtam straipsniui parašė VŠA inspektorius Kulinas³². Jo atsiliepime net buvo įrašytas pasiūlymas, tiesa, vėliau išbrauktas, pasiūsti keletą šimtų Hilferdingo straipsnio atspaudų į Vilnių ir Kauną, kad jie būtų išplatinti „Žemaitijoje tarp rusų“³³. VŠA dirbančiam Kulinui susirūpinimą kėlė tai, kad lietuviai retai stoja į universitetus ir apskritai retai baigia gimnazijas, o dažniausiai, pasimokę jose kelerius metus ir pramokę lotynų kalbos, eina į dvasines seminarias, kur jie patenka lenkų įtakon. Todėl jis siūlė susirūpinti lietuvių švietimu ir iš esmės pritarė Hilferdingo siūlomai programai. Kulinas taip pat pasisakė už tai, kad pradinis mokymas lietuvių gyvenamosiose vietovėse vyktų lietuvių kalba, o rusų kalba turėtų atskiro dalyko statusą. Tokiose mokyklose mokytojais turėtų dirbti asmenys, „gerai mokantys lietuvių ir rusų kalbas ir visiškai svetimi lenkų tautybės siekiamas“. Mokytojus iš etninių lietuvių ir rusų būtų galima rengti pedagoginiuose kursuose, įsteigtuose prie vienos iš Kauno gubernijos gimnazijų. Pritarė Kulinas Hilferdingo minčiai, jog būtina steigti lietuvių kalbos katedras kai kuriuose Rusijos universitetuose.

Tiesa, Kulinas siūlė pakoreguoti du punktus. Jis pasisakė už lietuvių kalbos kaip dėstomojo dalyko įvedimą tik Kauno bei Augustavo gubernijų gimnazijose ir siūlė netaikyti šios priemonės Vilniaus gubernijai, kurios gimnazijose lietuvių nėra. Be to, jis siūlė lietuvių kalbą įvesti kaip pasirenkamą, o ne privalomą dalyką, nes visiškai nepageidautina, kad lietuvių kalbą mokytusi lenkai ir ją vartodami patrauktų lietuvius į savo pusę. Būtent šis Kulino pasiūlymas,

³¹ И. И. Костюшко, *Крестьянская реформа 1864 года...*, с. 83; VŠA globėjo 1865 m. birželio 9 d. raštas N. Miliutinui, N. Miliutino 1865 m. liepos 3 (15) d. raštas VŠA globėjui, *RVIA*, f. 869, ap. 1, b. 591, l. 6, 7.

³² Замечания В. П. Кулина, *op. cit.*, с. 53–58.

³³ V. Kulinas, Dėl Hilferdingo straipsnio „Keletas pastabų apie lietuvių ir žemaičių gentį“, *RTBP RS*, f. 377, b. 1397, l. 1.

anot Kulakausko, ir yra „nežymi riba“, skirianti jo ir Hilferdingo pažiūras: „Hilferdingui lietuviai – tauta – potenciali etnosocialinė bendrija, žinoma, turinti būti galingos rusų civilizacijos įtakoje, „draugiška rusams“. V. Kuliniui gi lietuviai tik viena iš Rusijos (ir rusiško ar bent tokiu turinčio būti) Šiaurės Vakarų krašto tautinių mažumų – etnokultūrinių bendrijų, irgi, be abejo, turinčių būti rusų „globoje“³⁴.

Manytume, šie du straipsniai nesudaro prielaidų teiginiui, esą jų autoriai etninius lietuvius ateityje įsivaizdavo kaip skirtingo taksonominio lygio kolektyvinius individus. Kulinas tik siūlė dar subtilesnę politiką, kuri, jo supratimu, tiesiogiai su etniniais lietuviais nebuvo susijusi, – tiek Hilferdingo straipsnyje, tiek Kulino recenzijoje lietuviams numatomos identiškios galimybės mokytis gimnazijose ir gimtąją kalbą. Be to, nereikėtų pamiršti tos aplinkybės, jog Hilferdingas buvo vienas iš rusiškų rašmenų įvedimo lietuvių raštijoje iniciatorių³⁵.

Stipendijų skyrimo tvarka

Apžvelgę šių stipendijų atsiradimo aplinkybes, turime aptarti ir jų skyrimo eigą. 10 stipendijų nebuvo suteikiama, nes Liaudies švietimo ministerijos skiriamos šiam reikalui sumos užtekdavo tik ⁹36. Be to, stipendininkai iš pradžių buvo siunčiami tik į Maskvos universitetą, nors, atrodo, kad tokio nurodymo „iš viršaus“ nebūta. Taip manyti verčia stipendijų skyrimo tvarka 1869 m., kai buvo pasiūlyti Suvalkų gimnazijos absolventai Mečislovas Blaškevičius ir Žygimantas Bžoska, nenurodant universiteto, kuriame jie norėtų studijuoti³⁷. Tik vėliau, kai iš Peterburgo atėjo paklausimas apie konkrečią aukštąją mokyklą, buvo nurodytas Maskvos universitetas³⁸. Vėliau šios stipendijos buvo skiriamos ir Peterburgo universiteto studentams. Nebuvo laikomasi ir nustatytos stipendijų skyrimo tvarkos. Mat dažnai norą gauti „lietuviškas stipendijas“ pareiškėdavo jau studijuojantys Maskvoje buvę Suvalkų ir Marijampolės gimna-

³⁴ A. Kulakauskas, *Pradžios mokykla...*, l. 121.

³⁵ R. Vėbra, *Lietuviškos spaudos draudimas 1864–1904 m.*, Vilnius, 1996, p. 13.

³⁶ Varšuvos ŠA globėjo 1882 m. lapkričio 15 d. raštas, adresuotas Liaudies švietimo departamentui, *RVA*, f. 733, ap. 147, b. 953, l. 208.

³⁷ Varšuvos ŠA globėjo 1869 m. rugpjūčio 4 d. raštas einančiam liaudies švietimo ministro pareigas, *ibid.*, b. 670, l. 30.

³⁸ Varšuvos ŠA globėjo 1869 m. rugpjūčio 18 d. raštas adresuotas liaudies švietimo departamentui, *ibid.*, l. 32.